

Een bijdrage tot de preek- en vroomheidsgeschiedenis
van de negentiende eeuw

Ontwaakt, gij die slaapt!

Het reformatorisch getuigenis van Gottfried Daniel Krummacher,
Hermann Friedrich Kohlbrügge en Paul Geysler tijdens de Erweckung
in het Wuppertal van de negentiende eeuw

DR. J. KOMMERS

GROEN

Dit boek is de handelseditie van het gelijknamige proefschrift, verdedigd A.D. 13 mei 2005 aan het Theological Seminary of the Reformed Churches in South Africa van de North-West University (Potchefstroom campus) te Potchefstroom, Zuid-Afrika.

Promotor: Prof.dr. J.M. Vorster

De uitgave van deze studie is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van de Stichting 'Aanpakken', de Stichting 'Zonneweelde' en van het studiefonds van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Kommers, J.
ISBN (10) 90-5829-616-4 (W)
ISBN (13) 978-90-5829-616-0 (W)
NUR 704
Trefw.: theologie

Ontwerp omslag: Buitenspel, Meppel

© 2005 UITGEVERIJ GROEN / HEERENVEEN
Uitgeverij Groen is onderdeel van Uitgeversgroep Jongbloed te Heerenveen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Aan mijn vrouw
Aan onze kinderen en kleinkinderen*

*In het geloof dat het nageslacht God
zal dienen en Zijn grote daden de
volken doet horen.*

'Darumb spricht er /
WACHE AUFF DER DU SCHLEFFEST /
VND STEHE AUFF VON DEN TODTEN /
SO WIRD DICH CHRISTUS ERLEUCHTEN.'

An die Epheser, V, 14, vertaling D. Martin Luther *Die gantze Heilige Schrift*,
Wittenberg, 1545. Uitg. Hans Volz, Bd. 3, München, 1974.

'Auch diese Zeugen sagen's klar
Gott sei so nah', er sei es gar.'

Gerh. Tersteegen *Kleine Perlenschnur*,
5. Aufl., Mühlheim a.d. Ruhr, 1882, 206.

'Christus lieb haben ist besser als alles Wissen.'

G.D. Krummacher, *Wahrheit zur Gottseligkeit, (Hauspostille)*,
Meurs, 1836, XLIX, 552.
H.F. Kohlbrügge, *Neun Predigten*, Elberfeld, 1872, 72.
P. Geysler, *Gesammelte Schriften*, Bd. I, Neukirchen, o.J., 103.

'Concentration on reformation without revival leads to skins without wine; concentration on revival without reformation soon loses the wine for want of skins.'

R.F. Lovelace, *Dynamics of spiritual life*,
An evangelical theology of renewal.
Exeter/ Cape Town, 2. ed., 1981, 16.

Woord vooraf

Het boek dat voor u ligt wil bijdragen tot meer inzicht in de Erwekking die in het Wuppertal van de negentiende eeuw plaatsvond. Het is ook een beschrijving van de preek- en vroomheidsgeschiedenis van die tijd. Met deze dissertatie rond ik de gerichte academische studie af. Terugziende op de afgelegde weg, zie ik velen die mij hebben onderwezen, begeleid en bemoedigd en die met mij hebben meegedacht.

De hoogleraren die mij aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht onderwezen – van wie velen nu zijn overleden – ben ik dank verschuldigd voor de colleges die ik mocht bijwonen. Het onderwijs van Van Unnik, Frankena, Van Leeuwen, De Jong, Graafland en Jonker heeft zijn sporen in mijn leven nagelaten. De liefde voor het vak en hun stimulerende colleges hebben bij mij de liefde voor het Woord van God en de kerk verlevendigd. Het was voor mij een voorrecht theologie gestudeerd te hebben aan een faculteit waar de hoogleraren getrouw aan het devies van de universiteit *Sol iustitiae illustra nos* hun wetenschappelijke arbeid verrichtten.

Het onderwerp voor deze studie is mij mede ingegeven door prof. Van der Velden, wiens preekonderwijs op het Hervormd Seminarium 'Hydepark' voor mij als aanstaand predikant, richtingbepalend is geweest. Het was prof. R. Bohren uit Dossenheim (Dld) die mij aanzette om op het ingeslagen spoor verder te gaan. Zijn waarderende woorden: 'Ich gratüliere zum Thema', waren voor de promovendus in spe een hart onder de riem.

Dat ik in Huizen (NH) bij dr. A. van Brummelen mijn leervicariaat mocht doen, zie ik nog steeds als een voorrecht. Mijn mentor, geschoold in de homiletische traditie van de negentiende eeuw, wist mij op dit terrein zowel op theoretisch als op praktisch vlak te stimuleren, en hij ging daarmee door toen ik in de gemeente als predikant werkzaam was.

De hervormde gemeenten van Neerlangbroek, Papendrecht en IJsselstein waren voor mij gedurende mijn werk een bron van vreugde. De welwillendheid waarmee ze de predikant stimuleerden in zijn preekwerk, zal mij altijd bijblijven. De avonden in Papendrecht waar met een aantal gemeenteleden preken van Kohlbrügge werd gelezen en besproken, waren voor beide partijen verrassend.

Het werk op het zendingsveld in Kenya bij de Reformed Church of East Africa en in Mozambique bij de Igreja Reformada em Moçambique heeft mij de ogen geopend voor Gods wereldwijde werk waarbij mij bij de vertolking en de overdracht van het evangelie in andere culturen en talen de rijkdom van het evangelie zoveel duidelijker is geworden.

Ik ben de hoogleraren van de North West University (Potchefstroom campus) in Zuid-Afrika zeer erkentelijk dat zij mij aangespoord hebben om mijn promotiestudie daar af te ronden. Zeer speciaal geldt mijn dankwoord mijn promotor prof. J.M. Vorster. Met vreugde denk ik aan onze gesprekken in Potchefstroom en aan zijn waardevolle aanwijzingen die hij mij gegeven heeft bij het schrijven van deze studie. Zijn interesse voor het onderwerp van deze studie

en zijn grote aandacht en eerbied voor de persoon en mening van anderen hebben grote indruk op mij gemaakt. Ik betrek in mijn dankwoord ook de Utrechtse hoogleraar A. de Reuver die in de beginfase van het schrijven van deze studie mij met raad en daad heeft bijgestaan.

Mijn ouders hebben mij van jongs af aan de liefde voor het Woord van God en Zijn dienst voorgehouden en voorgeleefd. Hun leven was gestempeld door de vrede des Heren en dit is tot in het nageslacht zichtbaar. De preken van mijn vader, die hij als godsdienstonderwijzer veertig jaar lang gehouden heeft in het schooltje te Gortel op de Veluwe, doen mij God des te meer danken voor het zaad van het evangelie dat al zeer vroeg in mijn leven werd uitgestrooid. De boeken van Krummacher in de bibliotheek van mijn ouders waren een eerste kennismaking met deze negentiende-eeuwse prediker.

De Kohlbrügge-literatuur in de bibliotheek van de grootouders van mijn vrouw en van mijn schoonvader waren voor de pas begonnen student een welkome aanvulling op de academische leerstof. Mijn schoonouders dank ik voor hun gedurige betrokkenheid in mijn kerkelijke loopbaan.

De heer en mevrouw Willy en Margaret Simon in Elberfeld hebben mij bekend gemaakt met de prediker Paul Geysler. Mijn zwager en schoonzus Fré en Anneke van Roest zijn in de afgelopen jaren voor mij de schakels geweest tussen Afrika en Nederland en zij hebben door hun hulp een belangrijk aandeel gehad in de voltooiing van deze studie. De heer drs. A.L. Reijngoudt en mijn dochter drs. Hanneke Lammers-Kommers hebben het manuscript op de taalkundige aspecten bekeken en ik dank hen voor hun grote inzet.

Onze Zuid-Afrikaanse vrienden en collega's op Vila Ulónguè, Manie en Annelie Taute en Petria Theron, dank ik voor hun warme belangstelling en hulp die ze mij gegeven hebben in de periode van afronding van deze studie.

Mijn dank geldt in het bijzonder mijn vrouw Aly, die mij bij deze studie stimuleerde en die voor mij door de jaren heen een trouwe helpster is geweest. In het gedurig samen optrekken vanaf de studietijd tot en met ons werk in de zending in Afrika mogen wij de hand van onze goede en genadevolle God zien. Onze kinderen Marieke, Hanneke, Jan, Maarten, Nelleke, Machiel en Annelien, hebben bij het werk van hun vader zowel in het predikantschap en in het zendingswerk alsmede in de studie steeds van harte meegedeeld en het is een vreugde met hen over veel zaken aangaande Gods werk in deze wereld van hart tot hart te spreken. Dat ik deze studie aan Aly en onze kinderen opdraag, is een bescheiden uitdrukking van mijn dank.

Ik dank de Here, onze God, Die zegen en leiding gaf om deze studie te kunnen voltooien en Die over ons leven het licht van Christus doet lichten.

Vila Ulónguè, Mozambique
A.D. 22 januari 2005

Inhoudsopgave

HOOFDSTUK I

ACHTERGRONDEN, MOTIEVEN EN OPZET VAN DE STUDIE	15
1.1 Algemene introductie	15
1.2 Probleemstelling en motivering	16
1.3 Themabegrenzing	18
1.4 Structuur van deze studie	23

HOOFDSTUK II

HET NEGENTIENDE-EEUWSE EVANGELISCH REFORMIERTE GEMEENTELEVEN AAN DE NIEDERRHEIN	26
II.1 Zondagmorgen in het Wuppertal	26
II.2 'Das gelobte Land'	29
II.3 Het evangelie als een macht	30
II.4 Mondige gemeente	32
II.5 Beleefd geloof	34
II.6 Piëtistische grondhouding	36
II.7 Predikantenkeuze: uiting van kerkelijk zelfbewustzijn	38
II.8 Actieve deelname van de gemeenteleden	40
II.9 Die Farbmühlenkonferenz	45

HOOFDSTUK III

KERK EN SAMENLEVING IN HET WUPPERTAL VAN DE NEGENTIENDE EEUW	47
III.1 Inlciding	47
III.2 Geschiedenis	48
III.3 De economische situatie	51
III.4 'Alles ist thätig'	53
III.5 De evangelische kerk	55
III.6 De industriële revolutie en de sociale vragen	59
III.7 Hermann Enters: brief aan zijn familie in Duitsland	62
III.8 Aan de rand van het bestaan	63
III.9 De weerstand tegen deze grote nood	64
III.10 Sociale betrokkenheid: het Elberfelder Systeem	70

HOOFDSTUK X

HET GELOOF IN DE WUPPERTALER ERWECKUNGSPREKEN	357
X.1 Inleiding	357
X.2 De Christusprediking van de erweckungspredikers	361
X.2.1 De advents- en kerstpreken	363
X.2.2 De lijdenspreken	370
X.2.3 De paaspreken	379
X.2.4 De hemelvaartspreken	390
X.2.5 De pinksterpreken	393
X.3 De geloofsopvatting	402
X.4 'DENNOCH', het paradoxale beloftewoord van het geloof	416
X.5 Terugkerende thematiek in deze preken	421
X.6 De wedergeboorte en de rechtvaardiging	430
X.7 Het eenvoudige schriftgetuigenis	444

HOOFDSTUK XI

PRAKTISCH-HOMILETISCHE LIJNEN IN DE WUPPERTALER ERWECKUNGSPREKEN	448
XI.1 Inleiding: het Woord aan het werk	448
XI.2 De taal in de Wuppertaler erweckungspreken	451
XI.3 Het aanspreken van de gemeente	458
XI.4 Het woordgebruik in de preken en de syntaxis	464
XI.5 De vraag in de preken	473
XI.6 De bijzondere kenmerken van de retorische middelen	479
XI.7 Vermaningen, imperatieven, verzoeken en uitnodigingen	488
XI.8 Enkele retorische technieken voor de proclamatie	493
XI.9 Het begin van de preken	498
XI.10 Het slot van de preken	507
XI.11 Indeling en thema's	514
XI.12 Deductief preekconcept	519
XI.13 Uitkomsten van het onderzoek naar de praktisch-homiletische lijnen in de Wuppertaler erweckungspreken	522

HOOFDSTUK XII

DE BRUGFUNCTIE VAN KRUMMACHER, KOHLBRÜGGE EN GEYSER - DE WUPPERTALER ERWECKUNGSPREDIKING IN DE GEREFORMEERDE TRADITIE VANDAAG	531
XII.1 Krummacher, Kohlbrügge en Geysler in het Wuppertal	531
XII.2 De lijn Reformatie - Wuppertal - heden	533
XII.3 De actualiteit van het Woord van God	537
XII.4 Grondtrekken van de verkondiging in de erweckungsbeweging	539
XII.5 Het getuigeniskarakter van deze prediking	543
XII.6 Het profetisch element in de verkondiging	545
XII.7 Het missionaire element in de verkondiging	547
XII.8 De vraag naar de vertolking	551
XII.9 Het 'erweckliche' van de Wuppertaler erweckungspreken	553
XII.10 Actueel en nodig. 'Lobpreisende Annahme des Evangeliums'	556

TIJDSABEL	560
-----------	-----

LIJST VAN GERAADPLEEGDE EN GECITEERDE LITERATUUR	563
--	-----

PERSONENREGISTER	585
------------------	-----

I. Achtergronden, motieven en opzet van de studie

I.1 Algemene introductie

Religie en de verkondiging van de christelijke boodschap staan aan het begin van de 21e eeuw zowel binnen als buiten de kerken weer in het centrum van de belangstelling. Mensen die randkerkelijk zijn geworden, willen weer praten over geloof en er 'iets' aan gaan doen.

Er is vraag naar kerkdiensten die de mensen 'een goede spirituele beleving geven'.¹ En er is een zoeken en tasten om binnen een postmoderne samenleving het evangelie te vertolken. Men is het er echter wel over eens dat de tijd van de 'grote verhalen' voorbij is. Gelukkig komt de bezinning op gang om tolk en getuige te zijn van datgene wat voor de kerk het hoogste is, maar wat voor velen die 'niets meer met God hebben' hoogst bevreemdend is.

De veranderingsprocessen binnen de samenleving voltrekken zich nu zo snel dat daarin woorden die getuigen van een volkomen zekerheid als niet ter zake doende van de hand worden gewezen.² Zo plaatst men, uitgedaagd door de tijd³, de vraag naar de communicatie van het evangelie weer hoog op de kerkelijke agenda. Het congres dat de Evangelische Omroep in 1997 heeft gehouden onder het thema 'De Boodschap en de Kloof'⁴ laat zien dat niet alleen binnen de kerken, maar ook binnen de christelijke media de vragen over de communicatie van het evangelie weer prioriteit hebben. Dit bleek ook uit de overweldigende reacties op het in 1998 gehouden congres aan de Trinity Evangelical Divinity School in Illinois (USA) waar onder het thema *Telling the Truth – Evangelising postmoderns*,

¹ Zie voor een goede inleiding op het postchristelijk levensgevoel, P.J. Visser, *Kloof en brug: omgaan met religie in een postmoderne tijd*, Enschede, 2002. Cit. 16-17.

² Als illustratie hiervan het verslag van de begrafenis van prins Claus op 15 oktober 2002 in het royaltyblad *Vorsten*, 30e jg., nr. 11, 2002: 'De rouwdienst voor prins Claus gaf een goed beeld van het christelijk geloof in een postchristelijk tijdperk, twijfelend, persoonlijk en oecumenisch. De hervormde dominee C. t. L. en de uitgetreden katholieke priester H.O. klonken minder stellig over een hiernamaals dan de voorgangers die prins Hendrik en koningin Wilhelmina ooit ten grave droegen. Daar waar Hendrik en Wilhelmina zich verzekerd wisten van een hemelse toekomst en daarom als rouwkleur wit kozen, werd het geloof van prins Claus overheerst door vragen', 10. Vgl. ook het verslag van de begrafenis van koningin Juliana waar in de rouwdienst naar voren kwam dat geloven nú eerder gelijk is aan zoeken dan aan weten. *Vorsten*, 32e jrg., april 2004, 13.

³ Zie W. Dekker/P.J. Visser (red.), *Uitgedaagd door de tijd, Christelijke zending in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer, 2000. Studie in Nederland uitgegeven met het oog op het vijftigjarig bestaan van de IZB, de Hervormde Bond voor Inwendige Zending op gereformeerde grondslag.

⁴ A.G. Knevel (red.), *De Boodschap en de Kloof, communicatie van het Evangelie in een postmoderne samenleving*, EO-Mediatheek, Hilversum, 1997. Deze bundel is een publicatie van de referaten gehouden op de conferentie, die de EO organiseerde op 19 en 20 november 1997 ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan van deze omroep.

bijna duizend voorgangers met elkaar gesproken hebben over de overdracht van het evangelie in deze postmoderne cultuur.⁵

De in het begin van de 21e eeuw ontstane preekbeweging Passie voor Preken in Nederland wil iedereen die zich met de vertolking van het evangelie bezighoudt, toerusten en men beoogt dat de vragen rondom de prediking weer hoog op de kerkelijke agenda's gezet worden.

Wanneer mensen vragen: 'Gaaf het nog ergens over in de kerk?', en wanneer het nog ergens over gaat: 'Waar gaat het dan over?', dan legt dit een zware hypotheek op de kerk om de boodschap van het evangelie zo helder mogelijk uit te dragen. De belijdenissen van de kerk waarin het hart van het evangelie verwoord is, mogen dan waar zijn, maar is datgene wat eeuwenlang de mensen houvast en zekerheid gaf, ook een *werkelijkheid* voor de mensen van vandaag? De ervaring is, dat dit voor velen niet meer zo is. Het motto dat Alister Mcgrath aan zijn lezing op de conferentie van de Evangelische Omroep meegaf 'It may be true, but it doesn't seem to be real', verwoordt de gedachten van velen, niet alleen buiten maar óók binnen de kerken. Het is inmiddels duidelijk geworden dat het hedendaagse homiletische klimaat constant in beweging is.

1.2 Probleemstelling en motivering

Het onderzoek richt zich op de vraag naar de verkondiging van het evangelie, nader toegespitst, op de verkondiging van het evangelie waarin de kern van de christelijke boodschap in de zin van de Reformatie, in de snel veranderende maatschappij van het negentiende eeuwse Wuppertal ten gehore werd gebracht. Wat was de boodschap van de drie uitgesproken 'reformierte' predikers, Gottfried Daniel Krummacher, Hermann Friedrich Kohlbrügge en Paul Geysers⁷ in die tijd, en wat zijn de lessen die wij kunnen leren voor onze tijd? Deze studie richt zich met name op de geschiedenis van de prediking, waarbij het moeilijk wordt om te definiëren om welke woorden het dan gaat. Valt de klemtoon op het woord 'geschiedenis' of op het woord 'prediking'?

Is deze studie een kerkhistorische of een homiletische? Aan de hand van verschillende Duitse homiletische handboeken laat C.E. Schott zien dat ten aanzien van deze vraag geen overeenstemming bestaat.⁸

⁵ Genoemde conferentie stond onder leiding van de nieuwtestamenticus D. Carson die tevens sterk betrokken is bij het Amerikaanse magazine *Modern Reformation*. Carson wil de reformatorische thema's van de soevereiniteit van God en de rechtvaardiging voluit laten klinken in deze postmoderne tijd. 'Waarom niet de oude waarheden gebruiken als ze waar zijn – op een manier dat ze mensen verder kunnen helpen en er pastorale zorg uit kan voortvloeien.' D. Carson in een interview in *Nieuw*, CKL, 2, 1998, 24.

⁶ In *De Boodschap en de Kloof*, o.c., 119.

⁷ De namen van deze predikers worden verder in deze studie vermeld als Krummacher, Kohlbrügge en Geysers.

⁸ C.E. Schott, *Predigtgeschichte als Zugang zur Predigt*, Stuttgart, 1986, 9-11.

In deze studie wordt gekozen voor een positie tussen deze twee.

Ten eerste omdat de prediking nooit los staat van datgene wat in de kerk, de maatschappij en de theologie van die tijd gebeurt. Prediking vindt niet plaats in een vacuüm. Preken zijn gedateerd en zijn uitgesproken in een bepaalde tijd en context en zij ontvangen door die betrokkenheid op de tijd waarin ze gehouden is, voor een groot deel hun profiel.

Ten tweede is een preek niet volledig te begrijpen vanuit de betrokkenheid op de tijd.⁹ De Wuppertaler erwekkingspredikers hebben een opvatting van preken gehad die duidelijk traceerbaar is en haar wortels heeft in Reformatie en pietisme.

Ten derde is preken een eerbiedig luisteren naar de stem van God en het ter sprake brengen van Zijn Naam.¹⁰ De vraag op welke wijze dit gebeurt is een vraag aan de homiletiek.

De gerechtvaardigde plaats tussen kerkgeschiedenis en homiletiek in maakt het mogelijk om de resultaten van ons onderzoek vruchtbaar te maken voor de homiletiek en de hedendaagse praktijk van de prediking.

Hoe geheel anders laten zich de berichten lezen over de daden van God zoveel jaren geleden. De stijl van de preken van Krummacher, Kohlbrügge en Geysers is volkomen verouderd, het papier is vergeeld, de spraak is niet meer van deze tijd en de preken zijn vol met barokke beelden die voor ons niet meer aansprekend zijn.¹¹ Daarentegen hebben de daden van God Zelf niets aan hun kracht en oorspronkelijkheid ingeboet. Het vraagt van ons bescheidenheid, wanneer wij oordeel vellen over een tijd en een verkondiging in een bepaalde periode die wij persoonlijk niet hebben meegemaakt of waaraan wij persoonlijk geen gestalte hebben gegeven. Een tijd echter waarvan de invloed tot op deze dag doorwerkt!

Ulrich Gäblers *Auferstehungszeit*¹² was voor mij de aanleiding om de erwekkingsbeweging in het Wuppertal van de negentiende eeuw aan de hand van de prediking van drie theologen aan een nader onderzoek te onderwerpen. De erwekkingsbeweging in het Wuppertal van de negentiende eeuw is vooral door de prediking ontstaan en begeleid. De drie predikanten die in deze studie voor het voetlicht komen, waren allen uitgesproken gereformeerd. Voor ons als mensen van de 21e eeuw behoren ze tot het verleden, maar ze zijn geenszins vergeten! De preken van Krummacher en Kohlbrügge worden tot op de dag van vandaag telkens opnieuw gedrukt en hebben binnen een bepaald deel van de kerk

⁹ O.c., 62, 'Die Predigt [...] ist aber aus dieser Bezogenheit auf die jeweilige Zeit nicht zu befreien, weil sie in ihrer gesamten, positiven wie negativen, Bezogenheit auf die jeweilige Zeit auch wieder eigenen Gesetzen folgt und eigene Möglichkeiten realisiert. Die Herausarbeitung dieser relativen Eigenständigkeit gelingt der kirchengeschichtlich orientierten Predigtgeschichtsschreibung aber zu wenig.'

¹⁰ Zie R. Bohren, 'Der Name', in *Predigtlehre*, München, 5. Aufl., 1986, par. 5, 88v.

¹¹ Zie het oordeel van W. Schütz over de prediking van Krummacher over oudtestamentische teksten. In *Probleme der Predigt, Dienst am Wort*, 41, Göttingen, 1981, 1982. Vgl. over het dilemma en de actualiteit in de prediking van Kohlbrügge, R. Bohren, *Predigtlehre*, o.c., 106.

¹² U. Gäbler, *Auferstehungszeit, Erweckungspredigen des 19. Jahrhunderts*, München, 1991.

een grote lezerskring. De preken van Geysler worden binnen Duitssprekende kringen in de Verenigde Staten van Noord-Amerika nog steeds gelezen.

1.3 Themabegrenzing

De voorliggende studie wil een bijdrage leveren tot de preek- en vroomheids-geschiedenis van de negentiende eeuw door de erwekkingsprediking van Krummacher, Kohlbrügge en Geysler in hun historische context te onderzoeken. In het onderzoek is veel biografisch materiaal verzameld, omdat ik door het bestuderen van het leven, het werk en de prediking van de afzonderlijke erwekkingspredikers het onderzoek zo levendig mogelijk wilde laten zijn. Het gaat immers ook om de predikers achter de Erweckung.

Het grootste deel van het bronnenmateriaal waarop deze studie is gebaseerd, bestaat uit nagelaten preken van Krummacher, Kohlbrügge en Geysler. Deze predikers zullen zoveel mogelijk zelf aan het woord gelaten worden. Ook werd materiaal verkregen in het 'Archiv der Evangelische Kirche im Rheinland' te Düsseldorf, het 'Kohlbrügge archief' van de universiteitsbibliotheek te Utrecht en werd een bezoek gebracht aan Ringstedt – de eerste gemeente van Geysler – en het bijbehorend 'Pfarrarchiv'.

Drie theologen, die vooral dienaren van het Woord waren, uit drie opeenvolgende perioden van de negentiende eeuw trekken aan ons oog voorbij in de context van hun werkterrein, alle drie uitgesproken gereformeerde predikanten – met hun grote affiniteit voor Luther – die voor het grootste deel van hun leven in Elberfeld in het Wuppertal de kerk hebben gediend. Zij waren werkzaam in de kerk om en nabij 1820, een tijd die door Tholuck (1799-1877) werd getypeerd als *Auferstehungszeit*.¹³

Het onderwerp van deze studie is interessant en stelt ons voor geweldige uitdagingen, omdat wij niet alleen met de Evangelisch Reformierte maar ook met de Evangelisch Lutherische gemeente te maken hebben, zodat daar in het negentiende eeuwse Wuppertal op de prediking naast de gereformeerde (evangelisch reformierte), ook een sterk lutherse (evangelisch lutherische) invloed aanwezig was. Deze beide kerken, met ieder hun eigen geestelijke cultuur, hebben alle twee in het geheel van de Erweckung een groot aandeel gehad. Confessioneel gescheiden en toch zo, althans in de begintijd, dat er van een vruchtbare harmonische samenwerking sprake was. Dit geeft ons nu, jaren later, veel leermomenten voor wat betreft de omgang van christenen en kerken met elkaar.

Wanneer ik mij in deze studie tot de drie genoemde predikers beperk, gebeurt dit op methodische gronden. Naast veel andere erwekkingspredikers van de negentiende eeuw hebben deze drie predikers karakteristiek gemeenschappelijke trekken. Hun denken was gevangen in het Woord van God en ze brachten hun hoorders voor Gods aangezicht, Die aan Zijn kerk het Woord van de recht-

¹³ In F.A. Tholuck, *Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner*, Hamburg, 1823. De genoemde typering staat in het voorwoord.

vaardiging van de zondaar uit genade alleen schenkt. De unieke plaats die deze drie predikers in Elberfeld gehad hebben in drie opeenvolgende perioden van de Erweckung aldaar en het eigen reformatorisch geluid van deze drie predikers, die als de 'Drei reformierte Männer des Wuppertals'¹⁴ de geschiedenis zijn ingegaan, rechtvaardigen deze afbakening.

De preken van deze erwekkingspredikers in de *Auferstehungszeit*, kunnen – met een door Krummacher gebruikt beeld – vergeleken worden met vogels in de lente, 'welche sich unter den Chor der gefiederten Sänger genug in zwei oder drei Tönen heraus kommen. Sie kehren sich nicht daran, obschon sie keine Nachtigallen sind, auch nicht sein wollen, sich auch niemand aufdringen, sie beabsichtigen jedoch die Beförderung der Erbauung zur Gottseligkeit.'¹⁵

Ik zal deze predikers zelf uit hun nagelaten preken aan het woord laten om hun intenties op het spoor te komen, te zien wat hen heeft bewogen en welke vragen zij aan ons stellen. Net zoals in het piëtisme¹⁶ ging het ook in de erwekkingsbeweging niet om een nieuwe leer maar om het nieuwe leven.

In dit onderzoek zal aan het licht komen dat in de erwekkingsbeweging de rol die de predikanten gespeeld hebben aanzienlijk geweest is en dat deze leiders van de erwekkingsbeweging vóór alles mannen van de praktijk waren. Zij waren predikers én zielzorgers. Het ging de erwekkingspredikers in het Wuppertal van de negentiende eeuw om het leven in Christus, en daarbij staat achter hun verkondiging en zielszorg een vaststaande bijbels-reformatorische leer van de rechtvaardiging van de goddeloze. Om na te gaan hoe zij in dit licht over de heiliging hebben gepreekt is met het oog op het onderwerp van deze studie heel belangrijk. Er zijn ruim honderdvijftig jaren voorbijgegaan sinds de tijd dat zij hun preken maakten en meestal voor een groot gehoor uitspraken. Het komt voor dat bij de bestudering van hun preken honderdvijftig jaren samen-schrompelen en dat deze predikers, die hun eigen tijd overleefden, vandaag nog direct in onze tegenwoordige situatie tot ons spreken. Deze *geloofsprediking* behoudt haar actualiteit.

De vraag die mij sterk bezighoudt is de volgende: Wat is het geheim geweest van deze erwekkingspredikers die door hun reformatorisch geladen preken soms gehele landstrecken en steden tot verandering brachten?¹⁷ Bij de vaak gevoelde geringe dieptewerking van de prediking in de kerk van vandaag is deze vraag

¹⁴ Deze typering is van H. Klugkist Hesse. Zie 'Drei reformierte Männer des Wuppertals: Gottfried Daniel Krummacher, Hermann Friedrich Kohlbrügge, Paul Geysler'. In *Historische Beiträge zum Evangelisch-reformierten Wochenblatt*, dl. 3 en 4, 1930.

¹⁵ G.D. Krummacher, *Hauspostille, Wahrheit zur Gottseligkeit*, Mörs, 1836, cit. in het voorwoord, V en VI.

¹⁶ Zie over het piëtisme hoofdstuk IV van deze studie.

¹⁷ Zie de voorbeelden in hoofdstuk III.

verschenen. Geysler is spoedig na zijn dood vergeten, zijn prediken worden alleen nog in enkele Duitssprekende kringen in Amerika gelezen. Maar gezamenlijk is dit drietal wat betreft hun preekwerk in relatie tot de erwekkingsbeweging nog niet aan een studie onderworpen geweest.

Krummacher, Kohlbrügge en Geysler wisten de centrale boodschap van de Reformatie ter sprake te brengen. In het middelpunt van hun prediken stond het verlossingswerk van Christus. Zij spraken over de rechtvaardiging van de goddeloze en maakten ernst met het *simul iustus, simul peccator*, onderwerpen die in de Reformatie sterk naar voren werden gebracht.

Het is deze spanning in het geloof die ook nú aan het begin van de 21e eeuw ervaren wordt, wanneer predikers deze zaken in de gemeente willen verwoorden. Door de verkondiging van de drie Wuppertaler erwekkingspredikers ontstonden in de negentiende eeuw in het Rijnland leyendige gemeenten en deze werden opgebouwd in het geloof. De hoorders van hun prediken werden in het geweten getroffen en 'erweckt', zodat ze opstonden en zich omkeerden.

Het woord uit de Efezebrief, hoofdstuk 5:14, geschiedde. Er ontstond een *ontwaken*, een *opstaan uit de doden* en mensen spraken over het nieuwe leven dat zij in Christus hadden.

Wij zullen nagaan hoe deze predikers dit deden: Wilhelm Busch noemt als de eigenlijke opgave van deze prediking, 'die Rechtfertigung 'erwecklich' zu predigen'.¹⁹ Het is legitiem de drie genoemde predikers in dit licht te onderzoeken.

Zo is Krummachers prediking met zijn 'besonders kraftvollen reformatorischen Tönen' in de erwekkingsbeweging van de negentiende eeuw als een 'spezieller Beitrag' te zien.²⁰

Hetzelfde geldt voor Kohlbrügge. Bij hem vinden wij de concentratie op het reformatorische midden van de verkondiging. In Wuppertal, centrum van een evangelisch-reformatorische traditie, maar in een piëtistische omgeving, benadrukte hij krachtig de vrije genade van God. Met Walter Kreck vragen wij of Kohlbrügge, en deze vraag geldt ook voor Krummacher en Geysler, met zijn scherp toegespitste, vaak eenzijdig geaccentueerde reformatorische geloofswaardheid, tot een scheiding en opdeling van het leven in twee compartimenten, tot een 'Schizophrenie der Ethik'²¹, gekomen is.

¹⁸ R. Bohren begint zijn *Predigtlehre*, par. 1 met: 'Predigen als Leidenschaft'. Hij houdt een pleidooi tegen 'der heute herrschenden Müdigkeit auf der Kanzel', 17. Ook J. van der Graaf, *Gebeurt er nog iets? Over prediking en hoorcrisis*, Kampen, 1992; J. Blauwendraad, *Het is ingewikkeld geworden, pleidooi voor gewoon gereformeerd*, Heerenveen, 4e dr., 1997. Verbonden met de reformatorische geloofsopvatting hebben de auteurs hun vragen bij de 'werkingsloosheid reformierter Predigt' in veel kerken met de reformatorische belijdenisgeschriften.

¹⁹ W. Busch, *Plaudereien in meinem Studierzimmer*, Gladbeck/Westfalen, 1965, 2. Aufl., 111.

²⁰ F.W. Krummacher in het slotwoord van zijn studie *Gottfried Daniel Krummacher und die niederrheinische Erwekkingsbeweging zu Anfang des 19. Jahrhunderts*, Arbeiten zur Kirchengeschichte, dl. 24, Berlin en Leipzig, 1935, 268.

²¹ W. Kreck, 'Hermann Friedrich Kohlbrügge als Wiedererwecker reformatorischer Verkündigung'. In *RKZ.*, 15, september 1982, nr. 9, 234-238.

Geysler haalde in zijn prediken steeds het thema *Siehe, der Richter ist vor der Tür* naar voren, en onderkende diep de zwakheid van het *Fortschrittsoptimismus*. Op welke wijze begeleidde hij de gemeente in de nadagen van de Erwekkung? Wat is bij hem Erwekkung? Was zijn bazuin daarop gericht?

Het is onmogelijk deze predikers te 'horen' en het 'gehoorde' te interpreteren, wanneer niet de vraag naar de gemeente op een centrale manier aan de orde komt. Geen prediker is zonder gemeente. Tussen gemeente en voorganger bestaat een wisselwerking. In ons onderzoek dienen wij te zien, dat de wegen die Krummacher, Kohlbrügge en Geysler zijn gegaan, niet die van 'Einzelgänger' zijn geweest, maar dat zij met en in de gemeente hun weg zijn gegaan. Vandaar dat hier over de gemeenten en het kerkelijk leven in het Wuppertal van de negentiende eeuw een afzonderlijk hoofdstuk is opgenomen.

Het resultaat van de erwekkingsprediking wordt door onderscheiden personen ervaren en beoordeeld, maar ik kan niet om een onderzoek naar de sociale en culturele achtergrond heen wanneer wij de inhoud van de prediken willen duiden. De vraag van Jürg Kleemann: 'Was bedeutet die "Situation" für die Predigt?'²² dient ook in dit onderzoek voor de te onderzoeken prediken beantwoord te worden.

Hierdoor is de weg vrij voor een hoofdstuk waarin het maatschappelijk leven van het negentiende eeuwse Wuppertal beschreven wordt. Deze erwekkingsprediken moeten vanuit de historische context onderzocht worden. In deze gaat deze studie methodisch in het spoor van de Wuppertaler wetenschapper K.H. Beeck.

Het is niet mijn opzet een totaalstudie te geven van de erwekkingsbeweging in het Wuppertaler gebied.²³ Onze *Leitfrage* is het gemeenschappelijke van de drie te onderzoeken predikers op het spoor te komen. Wat is het geweest, waardoor de prediken van Krummacher, Kohlbrügge en Geysler zo krachtig werkten dat de sporen in het Wuppertal tot op heden onuitwisbaar zijn? Het karakteristieke van elk van de drie predikers zal schetsmatig worden behandeld, maar ook enkele andere predikers die het geestelijk klimaat in Wuppertal hebben beïnvloed, zullen voor het voetlicht komen, om des te scherper dit drietal in beeld te krijgen.

Om verschillende redenen is een correctie in het verstaan van de motieven van de erwekkingspredikers gewenst. Martin Brecht heeft in de inleiding van de *Geschichte des Pietismus*²⁴ aangegeven, dat in veel studies ingegaan wordt op de theologie van de piëtisten, maar dat met de vroomheid van deze personen ook rekening gehouden dient te worden.²⁵

²² J. Kleemann, 'Die Predigt'. In F. Klostermann/R. Zeffass (Hg.), *Praktische Theologie heute*, München, 1974, 446.

²³ In M. Brecht (Hg.), *Geschichte des Pietismus, 19. und 20. Jahrhundert*, Bd. 3, Göttingen, 2000, geeft G.A. Benrath in III, C. 'Die Erwekkung innerhalb der deutschen Landeskirchen 1815-1888', een uitvoerig overzicht van de erwekkingsbeweging in het Rijnland, 184-194.

²⁴ M. Brecht (Hg.), *Geschichte des Pietismus. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Bd. I, Göttingen, 1993, 7.

²⁵ O.c., 7. 'Ausserdem wird damit zu rechnen sein, dass Frömmigkeit nicht lediglich ein Produkt der sozialen Umstände ist, so sehr sie dadurch beeinflusst sein mag, sondern ein eigenständiger Faktor, von dem seinerseits Impulse ausgehen.'

Een strenge scheiding tussen leer en praxis, theologie en vroomheid is bij Krummacher, Kohlbrügge en Geyser, zonder te vervallen in een eenzijdige en vervalsende systematisering, onmogelijk. Het onderwerp is tamelijk complex, waarin naast de theologie van deze theologen ook hun tijd en hun leven als in een prisma breken. Het ene bestaat niet zonder het andere, maar het geheel wordt door het Schriftwoord bijeengehouden. Het Woord niet als letter, maar het levende Woord, Christus, Die door Zijn Geest als het Hoofd met de leden verbonden is.

Zo willen deze predikers uit hun eigen werk en uitspraken verstaan worden. Nemen wij aan dat de erwekkingsbeweging van de negentiende eeuw alleen in samenhang met het piëtisme kan gezien worden, dan moeten wij ook het piëtisme in ons onderzoek betrekken, omdat spraak, vroomheid, inhoud van de prediking en bijbelgebruik van de erwekkingsbeweging veel overeenkomsten hebben met die van het piëtisme. De stelling van Walter Michaelis: 'In den Erwekkingsbewegungen, denen die Kirche so Grosses verdankt, waren die führenden Persönlichkeiten fast stets Pietisten', onderstreept dit.²⁶

Dat een begripsbepaling nodig is van wat wij onder Erweckung, erwekkingsbeweging en erwekkingsprediker verstaan, zal duidelijk zijn, daar dit helder dient te zijn voordat wij de plaats van deze theologen en hun erwekkingsprediking kunnen beoordelen in deze studie.

Krummacher, Kohlbrügge en Geyser waren geen theoretici. Geen van hen ontwikkelde of schreef een wetenschappelijk homiletisch handboek. Maar ze gaven zich wel steeds rekenschap van hun preekwerk, ze kenden de bijbelse talen grondig en ze voorzagen hun preken van een exegetische rugdekking. De centrale boodschap van de Bijbel, in de Reformatie opnieuw ontdekt, hebben zij ter sprake gebracht. En in hun tijd werd deze boodschap *gehoord!* Rudolf Bohren heeft verzucht, dat de theologie van vandaag deze centrale boodschap van de Reformatie nauwelijks meer ter sprake weet te brengen. 'Die Botschaft von der Rechtfertigung der Gottlosen – das zeigen die Predigtanalysen zur Genüge – wird zu einem Glaubenssatz ohne Gläubigkeit, zu einem Etikett, das ganz andere Inhalt verdeckt.'²⁷ De prediking van Krummacher, Kohlbrügge en Geyser dekde de lading mijns inziens wél. Wij vinden hier predikers die met passie de boodschap van het evangelie verkondigden. Nu de kerk in de westerse samenleving haar boodschap in een postmodern klimaat moet uitdragen, zal zij bevraagd worden hoe zij dit in deze *missionaire* situatie doet, zodat er werkelijk iets gebeurt wanneer zij het evangelie verkondigt. De Wuppertaler erwekkingspredikers vervullen in dezen voor ons een gidsfunctie.

In vrijwel al het bronnenmateriaal voor deze studie wordt de Duitse taal gebruikt, zoals deze gesproken werd in de negentiende eeuw. Wij doen de hier te

²⁶ W. Michaelis, 'Zum Problem Pietismus und Theologie', in O. Schmitz (Hg.), *Pietismus und Theologie*, Mörs, 1956, 122.

²⁷ R. Bohren, *Dass Gott schön werde. Praktische Theologie als theologische Ästhetik*, München, 1975, 25.

onderzoeken predikers pas recht wanneer wij ze in hun eigen taal horen. Een groot aantal citaten zal dan ook in het Duits worden weergegeven. Woorden als *Erweckung*, *erwekkingsbeweging* en *erwekkingsprediking* zijn tot een *terminus technicus* geworden en worden dan ook als zodanig in deze studie gebruikt.²⁸ Het Wuppertaler *plattdeutsch* dat in die tijd gesproken werd, is nauw verwant met het Saksisch dialect dat in gebieden in het oosten van Nederland gesproken wordt. Niet alleen theologisch en kerkelijk, maar ook qua taal hadden Krummacher, Kohlbrügge en Geyser veel betrekkingen met Nederland. Deze drie predikers, afkomstig uit Duitsland, Nederland en Zwitserland, ieder met een eigen levensloop, hebben in het Wuppertal op de kansel, in de kracht van hun leven, één geluid laten horen. Het geluid van hun bazuin was niet onzeker. Alle drie verlangden zondaren te brengen tot Jezus, de (geestelijk) doden te roepen tot het Leven en hen aan de hand van het Woord verder te leiden. De overeenstemming tussen deze drie is zo groot, dat ik als thema van deze studie gekozen heb: 'Ontwaakt, gij die slaapt!'

Het doel van deze studie is aangegeven, maar het leven en werken van deze mensen te onderzoeken, te belichten en weer te geven, betekent voor de auteur ook de sporen van Gods werk in die tijd te ontdekken. Deze predikers hebben in het *nochtans* van het geloof de sporen van God in hun leven en Zijn weg met hen ervaren. In het leven aan het begin van de 21e eeuw is geen christen zó sterk in het geloof, dat hij/zij het niet steeds nodig heeft in het *paradoxale* geloof aan dit persoonlijk goddelijk handelen in het persoonlijk leven gesterkt te worden. Zo dient ook de geschiedkundige theoretische vraag hoe het werk van God in de menselijke geschiedenis tot uitdrukking komt, tot helderheid te komen. Daarom wordt deze studie afgesloten met een poging te duiden hoe voor ons in de 21e eeuw de erwekkingsprediking uit de negentiende eeuw vruchtbaar kan zijn. Een leerling van zowel Krummacher als van Kohlbrügge, Tillmann Siebel (1804-1875), wijst ons met zijn uitspraak 'Finsternis muss man nicht dadurch bekämpfen, dass man draufschlägt, sondern dadurch, dass man ein Licht hineinhält'²⁹, een duidelijke richting.

1.4 Structuur van deze studie

In hoofdstuk I wordt het thema van deze studie uitgewerkt, de methode van onderzoek verantwoord en de doelstelling van deze studie aangegeven.

In hoofdstuk II wordt ons een blik gegund in het gemeentelven van elke dag in Wuppertal zoals dat er in de negentiende eeuw uitzag. De spiritualiteit van een gemeente in een van de centra van de Erweckung wordt aan de hand van concrete voorvallen en personen duidelijk.

²⁸ Ik schrijf consequent de naam van Kohlbrügge – in tegenstelling met de nu gangbare praktijk in Nederland – met de 'Umlaut', omdat Kohlbrügge zelf altijd zijn naam zo schreef.

²⁹ In J. Schmitt, *Die Gnade bricht durch. Aus der Geschichte der Erwekkingsbewegung im Siegerland, in Wittgenstein und den angrenzenden Gebieten*, 2. Aufl., Giessen, 1954, 288-289.

Hoofdstuk III geeft ons een breder inzicht in de situatie van de kerk en van de samenleving van het negentiende-eeuwse Wuppertal. De opkomende industrialisering stelde de kerk voor grote uitdagingen. Wij zien hoe Wuppertal een voortrekkersrol in Duitsland ging vervullen om te helpen de sociale problemen op te lossen. Tevens zien we welke rol de kerk, c.q. de predikanten met de prediking daarin gespeeld heeft.

Hoofdstuk IV laat de voorgeschiedenis van de erwekkingsbeweging in Wuppertal zien. Wij dienen de bronnen op het spoor te komen en na te gaan op welke wijze deze op het geestelijke en het maatschappelijke klimaat van het Wuppertal van elke dag hun stempel hebben gezet. Hierbij kan ik niet om het onderzoek naar het gereformeerde en lutherse piëtisme heen.

In hoofdstuk V richten wij de schijnwerper op de vraag wat onder Erweckung verstaan wordt en hoe de erwekkingsbeweging in het negentiende-eeuwse Wuppertal ontstond. Verder onderzoeken wij wat verstaan wordt onder erwekkingsprediking.

De hoofdstukken VI-VIII brengen Krummacher, Kohlbrügge en Geysler voor het voetlicht. Naast hun biografie is onze aandacht speciaal gericht op hun reflectie op de prediking van het evangelie en hun homiletische bezigheid. Hoofdstuk VIII geeft aan het eind nog een summier samenvatting van de hoofdstukken II-VIII.

Hoofdstuk IX, het eerste hoofddeel van de studie, is een hoofdstuk over de prediking tussen *heilsfeit* en *bevinding*. Wij doen een onderzoek naar de prediking van de Reformatie en gaan na hoe de reformatorische opvatting over het Woord van God in het piëtisme en door de erwekkingsbeweging in het subjectieve vaarwater getrokken werd. De invloed van Schleiermacher, Tholuck en andere negentiende-eeuwse homileten wordt nagezien. Er wordt nagegaan wat de gevolgen zijn wanneer uitgegaan wordt van de identiteit tussen het Woord van God en de Schrift, de centrale plaats van de Bijbel in de biblicistische prediking, en de praktisch-homiletische uitkomsten daarvan.

In hoofdstuk X willen wij het antwoord vinden op de vraag naar het eigene van de geloofsopvatting die naar voren komt in de erwekkingspreken zoals die in het Wuppertal gehouden zijn. Aan de hand van enkele preken worden de volgende zaken nagegaan: Hoe wordt de verhouding wet en evangelie, wedergeboorte en rechtvaardiging verwoord? Welke plaats heeft de boetedoening in de preken? Hoe verhoudt het doel van deze preken zich tot het centrale thema van de Reformatie, de rechtvaardigingsleer? Op welke wijze wordt ernst gemaakt met het *extra nos*? Hoe wordt Jezus Christus verkondigd? Erwekkingspreken willen mensen doen opstaan uit de slaap van de dood om hen tot Jezus te lokken. Aangetoond zal worden dat proclamatie van het evangelie niet alleen informatie is, maar ook donatie.

In hoofdstuk XI onderzoeken wij de praktisch-homiletische lijnen in de Wuppertaler erwekkingspreken. Wetenschappelijk onderlegde homileten uit de negentiende eeuw worden ter vergelijking bestudeerd om de homiletische uitgangspunten van de erwekkingspredikers scherp in beeld te krijgen.

Het laatste hoofdstuk geeft een samenvatting van de belangrijkste resultaten van deze studie en gaat evaluerend in op de betekenis van de erwekkingspreken van Krummacher, Kohlbrügge en Geysler. Afgesloten wordt met de lijnen die getrokken kunnen worden naar de hedendaagse prediking, om zo een handreiking te geven aan predikers om nu, aan het begin van de 21e eeuw, de relevante *erwekkelijke* verkondiging van het evangelie voluit tot haar recht te laten komen.

HOOFDSTUK IV

VOORGESCHIEDENIS VAN DE WUPPERTALER ERWECKUNGSBEWEGING	73
IV.1 Inleiding	73
IV.2 Piëtisme - in de studeerkamer van een predikant begonnen	74
IV.3 Actualisering van de Reformatie	76
IV.4 Vroomheidsbeweging	79
IV.5 Poging tot duiding	81
IV.6 Reformatie en heiligingsbeweging	83
IV.7 Kerkelijk verstaan	84
IV.8 Het gereformeerde piëtisme, vooral aan de Niederrhein	86
IV.9 Accenten	89
IV.10 Gerhard Tersteegen (1697-1769)	90
IV.11 Johann Caspar Lavater (1741-1801)	94
IV.12 Samuel Collenbusch (1724-1803)	97
IV.13 Heinrich Jung-Stilling (1740-1817)	100
IV.14. De erweckungsbeweging aan de horizon	103

HOOFDSTUK V

ERWECKUNG, ERWECKUNGSBEWEGING EN ERWECKUNGSPREDIKING IN HET NEGENTIENDE-EEUWSE WUPPERTAL	106
V.1 Oriëntering	106
V.2 Erweckung	107
V.3 Erweckungsbeweging	110
V.4 Erweckung in het Wuppertal	115
V.5 '... es kam ein Gnadenregen'	120
V.6 Van klaterende bergstroom tot kabbelend beekje	124
V.7 Erweckungsprediking	128

HOOFDSTUK VI

GOTTFRIED DANIEL KRUMMACHER (1774-1837)	135
VI.1 Introductie	135
VI.2 Jeugdijaren en studie	136
VI.3 Predikant in Baerl (1798-1801)	140
VI.4 Dienstjaren in Wülfrath (1801-1816)	142
VI.5 Predikant te Elberfeld (1816-1837)	145
VI.6 Krummacher op de kansel	149

HOOFDSTUK VII

HERMANN FRIEDRICH KOHLBRÜGGE (1803-1875)	158
VII.1 Inleiding	158
VII.2 Jeugdijaren, studie en kerkelijke verwickelingen (1803-1833)	160
VII.3 Van Elberfeld 1833 tot Utrecht 1846	164
VII.4 Predikant in de Niederländisch-reformierte Gemeinde (1847-1875)	169
VII.5 Kohlbrügge op de kansel	175

HOOFDSTUK VIII

PAUL GEYSER (1824-1882)	190
VIII.1 Inleiding	190
VIII.2 Jeugdijaren en studie	191
VIII.3 Predikant te Ringstedt (1857-1861)	194
VIII.4 Predikant te Elberfeld (1861-1882)	198
VIII.5 Geysers op de kansel	202
VIII.6 Blijvend pelgrimschap	206
VIII.7 Samenvatting van de hoofdstukken II-VIII	211

HOOFDSTUK IX

FACETTEN VAN DE - INDICATIEVE - PREDIKING IN DE WOORDBEDIENING VAN DE ERWECKUNGSPREDIKERS	218
IX.1 De gemeenschap tussen God en de gemeente	218
IX.2 Over de prediking: van Reformatie naar erweckungsbeweging	222
IX.2.1 De reformatoren	222
IX.2.2 Prediking in de Orthodoxie, het piëtisme en de Nadere Reformatie	232
IX.2.3 Prediking in de erweckungsbeweging van de negentiende eeuw	242
IX.3 Blijven bij het Woord en leiden tot het Woord	251
IX.4 Bijbel en Woord Gods	261
IX.5 De Bijbel: het middelpunt van de biblicistische prediking	269
IX.6 De verhouding van tekst en thema in de preek	274
IX.7 De consequenties in de homiletische beslissingen	285
IX.8 De implicaties voor de Wuppertaler erweckungsprediking	302
IX.8.1 Over de kerk bij de erweckungspredikers	303
IX.8.2 Classificatie	317
IX.9 De spanning tussen schriftnabijheid en tijdbetrokkenheid	328
IX.9.1 De verhouding kerk en wereld	328
IX.9.2 De zending in de Wuppertaler erweckungspreeken	334
IX.9.3 De houding tegenover de overheid	339
IX.9.4 Zicht op de sociale situatie van de mensen in het Wuppertal	344
IX.10 Terugblik	352

II Het negentiende-eeuwse evangelisch reformierte gemeentelven aan de Niederrhein

'Eine Erwartungsvolle Heiterkeit bildete den Grundton in den Stimmung aller Gläubigen und ein lebhaftes Bedürfnis nach Herzensergiessung und Gedankenaustausch führte die Erweckten täglich nach getaner Arbeit zu unzähligen trauten Brüderkreisen zusammen.'³⁰

II.1 Zondagmorgen in het Wuppertal

De schoonheid van het Wuppertal én het rijke geestelijk leven binnen de kerkelijke gemeenten daar in de eerste helft van de negentiende eeuw hebben op velen een bijzondere indruk gemaakt. De schrijver Rudolf Herzog (1869-1943) schetst in zijn beschrijving van een zondagmorgen in het Wuppertal de sfeer zoals die in Elberfeld en Barmen tijdens de erwekkings tijd moet zijn geweest.

'Wie ausgestorben lagen die Strassen. Die Fenster an den Häusern waren geschlossen, die Türen fest in den Klinken. Kaum, dass ein spielend Kind das Trottoir betrat. Eine seltsame, feierliche Ruhe, eine abgeklärte Stille hatte allen Lärm der Woche, alles Hast des Werktags schweigend aufgesogen. Kalt und vergessen ragten die hohen Schornsteine in den Märzorgen, als seien sie die überflüssigsten Dinge der Welt. Es war Sonntagsfrühe. Ein leiser Glockenklang zitterte durch das Tal. Ein paar Frauenköpfe erschienen an den Fenstern, schon in Schmucke des Sonntagshutes. Ein vollerer Glockenschlag dröhte hinterher. Dann ein Zweiklang, ein Dreiklang. Die Männer in den Häusern, die in Hemdärmeln am Tische sassen, legten die Zeitung beiseite und zogen die Röcke an. Draussen wogeten die Harmonien des Geläutes. Die Kinder bekamen ihr Gesangbuch zugeteilt und den Pfennig für den Klingelbeutel, die Erwachsenen steckten sich ein Nickelstück für die Tellerkollekte an der Kirchentür zurecht. Kein Wort wurde dazu gesprochen. Der Vorhof der Kirche reichte am Sonntagmorgen bis in die Häuser.'³¹

Het voorportaal van de kerk reikte tot aan de huizen. Herzog wil hiermee aangeven dat de kerk in het leven van de mensen in het Wuppertal een grote plaats

³⁰ In L. von Rhoden, *Geschichte der Rheinischen Missionsgesellschaft*, 3. Aufl., Barmen, 1888, 10.
³¹ R. Herzog, *Die Wiskottens*, 101-110 Aufl., Heinz Wolff over deze roman: 'Das alte Wuppertal wird wirklich Lebendig, der Roman sollte in der Heimat nicht vergessen werden.' In 'Rudolf Herzog', *Wuppertaler Biographien*, Beiträge zur Geschichte und Heimatkunde des Wuppertals, Bd. 5, Wuppertal, 1960, 59-69, cit. 67.

innam. Elberfeld was de stad waar sinds 1552 de reformatorische prediking vanaf de kansels klonk³² en waar vanaf die tijd krachtige evangeliepredikers en zeer betrokken gemeenteleden aan het kerkelijk leven in deze stad haar evangelisch-reformatorisch karakter hadden gegeven. De Bijbel, de Heidelbergse Catechismus en het gebed- en gezangboek waren voor een groot deel van de bevolking de bronnen waaruit voor het geestelijk leven geput werd.³³ Het zijn vooral bezoekers geweest die het geestelijk leven van Elberfeld zo bijzonder geprezen hebben. Zelf kwamen deze bezoekers vaak uit geestelijk arme gebieden, en in Elberfeld en Barmen, alsook in meerdere plaatsen van het Wuppertal zag men werkelijke, levendige gemeenten. Het zijn echter vooral de eigen inwoners van Elberfeld geweest, en dan voornamelijk de predikanten, die een wat meer kritische toon hebben laten horen.

Het geestelijk profiel is te zoeken in een vermenging van een – overwegend – calvinistische orthodoxie, het piëtisme en het gedachtegoed van de erwekkingsbeweging in een tijd waarin wij een opkomende kapitalistische gezindheid en een sociaal-democratische beweging zien. Niet alleen werd het geestelijk leven in het Wuppertal geroemd, ook het leven daar en het landschap waren voor velen zeer aantrekkelijk. In de zomer van 1774 is Goethe³⁴ op bezoek bij Jung-Stilling³⁵ in Elberfeld. Zij maken samen een wandeling en op een heuveltop staan ze stil om te genieten van de aanblik die het Wuppertal biedt. Goethe schrijft dan: 'Die Stadt liegt in einem sehr anmuthigen Thal, welches von Morgen gegen Mittag in gerader Linie fortläuft und mit einem mittelmässigen Flüsschen, der Wupper, durchströmt wird; den Sommer übersieht man das ganze Thal zwei Stunden hinauf, bis an die Märkische Gränze mit leinen Garn, wie beschneyt, und das Gewühl von thätigen und sich glücklich nährenden Menschen ist unbeschreiblich: alles steht voller einzelner Häuser; ein Garten, ein Baumhof stösst an den andern und ein Spaziergang durch dieses Thal hinauf ist paradiesisch.'³⁶

De serene zondagse stilte, beschreven door Herzog, en het paradijselijk aanzien van de stad vanaf een heuvel, beschreven door Goethe, laten echter maar één kant van de werkelijkheid zien. Want achter die prachtige façade bestonden aanzienlijke misstanden. Het bezoek van de boekhandelaar Friedrich Perthes aan het Wuppertal in 1816 en 1829 laat heel duidelijk de keerzijde zien van de indrukken van Herzog en Goethe.

³² Zie H. Höhler, 'Das Jahr 1552 und die Reformation im Wuppertal', in *Besinnung, Gemeindebuch der Evangelisch-reformierten Gemeinde Elberfeld*, Elberfeld, 1995, 29-46; H.P. Eberlein, *444 Jahre Evangelische Kirche in Elberfeld*, SVRK, 127, Köln, 1998; K. Sibel, *Was Kaspar Sibel über seine Vaterstadt Elberfeld, seine Eltern und seinen Grossvater Petrus Lo erzählt*, Elberfeld, 1893, in MHRK, 4. Jg., serie 4, 1910.

³³ A. Zahn, *Der Grossvater, Ein Lebensbild*, Stuttgart, 1881, 43-44.

³⁴ Voor Goethe's bezoek aan Elberfeld, zie *Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit*, Bd. X, 6. Überarbeiteten Aufl., Hamburg, 1976, 36v. Ook W. Rotscheidt, *Goethe und die rheinischen Theologen*, MRKG 26, 1932, 64-73.

³⁵ Heinrich Jung-Stilling (1740-1817). Zie in deze studie hoofdstuk IV, 100-103.

³⁶ G.A. Benrath (Hg.), *Jung-Stilling, Lebensgeschichte*, Darmstadt, 1976, 289v.

In 1816 schrijft Perthes het volgende: 'Von der Höhe herab, das Thal entlang ist der Anblick staunenerregend, [...] tief unten an der Wupper stehen die palastähnlichen Gebäude mit ihren prächtigen Blumengärten, alles in übermüthiger Ueppigkeit ausgeziert und alles aus der unglaublichen Fabrikthätigkeit hervorgegangen, die ein Grab unseres Charakters, unserer Sitten und unserer Kraft werden wird. Von achten, ja vom sechsten Jahre an arbeiten schon die Kinder, werden Krüppel und zeugen Krüppel, und die sogenannten Frommen können das so wenig ändern, wie die Bemühungen der Regierung.'³⁷

Dit scherpe oordeel over hetgeen achter het mooie uiterlijk verborgen ligt, liegt er niet om. Ook zijn spreken over de 'zogenaamde vromen' die deze onmenselijke situatie voor de kinderen 'ook niet kunnen veranderen' geeft wel aan dat er iets fundamenteel scheef zit. In oktober 1829 is zijn oordeel nog scherper. De indrukken die hij van Elberfeld heeft gekregen, zijn hem nu nog schrikwekkender voorgekomen.

'Elberfeld hat mir einen unheimlichen Eindruck hinterlassen; die Gegensätze auf diesem Menschenmarkte sind gar zu gross: kaufmännische Grosshänse mit Schmerbäuchen und ausgearbeiteten Fresswerkzeugen, ausgehungertes Lumpengesindel, abgemagerte Gestalten mit Gesichtern, bleich von innerer sectiererischer Arbeit, und dabei Nachts auf den Strassen ein so roher Lärm liederlicher und betrunkenen Menschen, wie mir selten vorgekommen ist.'³⁸ Hier worden op een niet mis te verstane wijze de sociale misstanden in Elberfeld aan de kaak gesteld.

Wanneer wij de prediking uit die tijd onderzoeken zoals die in deze stad gehouden werd, dan dienen wij ook het oordeel van Johann Moritz Schwager³⁹ te wegen, wanneer hij op zijn reis in Elberfeld aangekomen, constateert dat:

'Die Blut- und Wundentheologie im Wupperthale zur Beförderung reiner Sittlichkeit wohl nichts beiträcht. Wie können bis über die Ohren im Mysticismo begrabene Aeltern ihre kinder sittlich gut erziehen, die von nichts hören, als von der unwiderstehbaren Erbsünde; dass Diebe und Ehebrecher eher im Himmel kommen, als die Werkmenschen; dass nur vom Glauben, von der Ergreifung des Verdienstes Christi etc. die rede seyn müsse.'⁴⁰

In het gedeelte van deze studie waar over de sociale toestanden in Elberfeld gesproken wordt, zullen wij over deze opmerkingen meer horen. Het is echter ook van belang deze zaken in gedachten te houden wanneer in dit hoofdstuk gesproken wordt over het kerkelijke en geestelijke leven in het Wuppertal.

³⁷ Dit bericht in G. Huck/J. Reulecke, '... und reges Leben ist überall sichtbar!', *Reisen im Bergischen Land um 1800*, Bergische Forschungen, Bd. XV, Neustadt a.d. Aisch, 1978. Art. 'Friedrich Perthes' Besuche im Wuppertal und in Eringhausen 1816 und 1829', cit. 216.

³⁸ O.c., 216-217.

³⁹ Johann Moritz Schwager (1738-1804), van 1768 tot 1804 predikant bij de ev. lutherse gemeente Jöllenbeck bij Bielefeld in het Ravensbergische land. Hij maakte in 1804 een reis 'durch Westphalen, bis an und über den Rhein'.

⁴⁰ In G. Huck/J. Reulecke, o.c., Art. 'Bemerkungen des Landpastors Johann Moritz Schwager auf einer Reise durchs Bergische 1802', 124.

11.2 'Das gelobte Land'

In het Wuppertal van de negentiende eeuw speelde in de steden Barmen en Elberfeld het kerkelijke religieuze leven een grote rol. Men had een eeuwenlange reformatische traditie, veel gemeenteleden waren goed thuis in de Bijbel en van de predikanten werd heel veel verwacht. De kerken waren groot en werden tot 1850 overwegend goed bezocht.

Maria Krummacher, de dochter van de predikant Friedrich Wilhelm Krummacher, die in 1834 vanuit Barmen voor de tweede keer naar Elberfeld werd beroepen, en die dus vele jaren in het Wuppertal gewoond heeft, zowel in Barmen als in Elberfeld, geeft de volgende karakterisering van de reformeerde Gemeinde in Elberfeld toen haar vader daarheen trok: 'Er zog, doch nicht ohne Bangen, denn er kannte die Gemeinde mit ihren Stolzen Traditionen, ihrer umfassenden Schriftkenntnis und ihren hochgespannten Anforderungen an die Pastoren.'⁴¹

En haar vader zelf zegt aan het einde van zijn leven: 'Ich glaube nicht, dass es damals auf dem europäischen Kontinent einen Punkt gab, wo das Evangelium sich in höherer Masse als eine Macht erwies und das kirchliche Leben höher pulsierte, als in Elberfeld. Wie wurden die Pastoren von der geistigen Bewegung getragen. Welch eine Anregung und Ermutigung, einer solchen Gemeinde sein Bestes zu geben.'⁴²

Het Wuppertal stond aan het begin van de negentiende eeuw bekend als 'das gelobte Land' en ook als 'der blühende Gottesgarten'.⁴³ Het is de voedingsbodem geworden van alle 'puriteinse, gedeeltelijk piëtistische, deels mystisch-theosofisch getinte geestdrijverij, en chiliastische, biblicistische, spirituele, rationeel-humanitaire, ja zelfs occulte karakters'.⁴⁴ Strauss⁴⁵ die van 1814-1824 als luthers predikant te Elberfeld stond, noemt het kerkelijk leven in het Wuppertal 'ein Unicum, einzig in ihrer Art steht sie da in damaliger Zeit'.⁴⁶ En de vader van Strauss zag de predikantsplaats in Elberfeld als 'die wünschenswertheste'.⁴⁷

⁴¹ Maria Krummacher in het voorwoord van *Salomo und Sulamith, Predigten aus dem Lied der Liedern* von F.W. Krummacher, Neukirchen, 1898, IX.

⁴² O.c., IX.

⁴³ Zo in J. Schmitt, *Die Gnade bricht durch. Aus der Geschichte der Erweckungsbewegung im Siegerland, in Wittgenstein und den angrenzenden Gebieten*, Giessen, 1954, 2e Aufl., 260-261.

⁴⁴ Zie hiervoor G. Werner, *Die Stillen in der Stadt. Eine Betrachtung über Sekten, Freikirchen und Glaubensgemeinschaften Wuppertals*, Beiträge zur Geschichte und Heimatkunde des Wuppertals, Bd. 3, Wuppertal, 1956, 12.

⁴⁵ Gerhard Friedrich Strauss (1786-1863). Deze lutherse predikant was beïnvloed door de gereformeerde Gerhard Tersteegen. Hij was in 1809 predikant te Ronsdorf en in 1814 te Elberfeld. In dat laatste jaar verloofde hij zich met Johanna von der Heydt, lidmate van de reformeerde Gemeinde, 1822 hofpredikant te Berlijn.

⁴⁶ In G. F.A. Strauss *Abend-Glocken-Töne. Erinnerungen eines alten Geistlichen aus seinem Leben*, Berlin, 1868, 193.

⁴⁷ O.c., 191.

De reformierte Gemeinde in Elberfeld kende in de negentiende eeuw een enorme groei. In 1750 was het ledental 6.000, in 1833 ongeveer 16.000 en in 1854 rond de 24.000.⁴⁸ Voor predikanten was het een eer om in Elberfeld, en dat gold ook voor Barmen, beroepen te worden. Toen in 1825 Friedrich Wilhelm Krummacher naar Barmen werd beroepen, nam hij dit beroep aan, mede omdat daar 'der Ruhm von dem geistlichen Leben des Wupperthals weithin in Reiche Gottes erscholl'.⁴⁹ Zaaiing van het Woord van God en het tot geloof komen van mensen vonden vaak tegelijkertijd plaats. Ruim honderd jaar later klonken nog steeds dezelfde geluiden. Wanneer Wilhelm Busch het leven van zijn vader beschrijft, die jaren in het Wuppertal predikant is geweest, dan lezen wij: 'Es ist bekannt welch' reges geistliches Leben in Wuppertal pulsiert und wie gerade die Städte Elberfeld und Barmen reichen Anteil daran haben. [...] Das ist etwas, was ich noch nirgends so empfunden habe wie hier: Das Gestärkt werden aus der Gemeinde heraus. [...] Man weiss sich in der Gemeinde getragen von vielen betenden Herzen...'⁵⁰

Zo was het geestelijk leven in het Wuppertal tot ver buiten die streek bekend, maar niet alles was goud wat er blonk. Toen Rauschenbusch⁵¹ in 1790 naar Elberfeld kwam, kwam hij daar in 'ein gesegnetes Land, in welchen der Herr Feuer und Heerd hat, und gleich hart geschmäht, als eine Heimath mystischer Nebel und als ein Kampfplatz streitender Partheien.'⁵²

In het Wuppertal, alsmede in het gehele Bergische land, stond de geestelijke stand in hoog aanzien. De predikanten waren welkome gasten in de huizen en overall werden ze met 'Herr Pastor' begroet. Volgens Friedrich Wilhelm Krummacher komt dit omdat het trotse bewustzijn van de gemeenten dat zij hun predikanten zelf gekozen hadden, sterk meespeelde en ook dat de eer die de predikanten ondervonden, voortkwam uit het feit dat ze gezien werden als de dragers van het goddelijke Woord.⁵³

II.3 Het evangelie als een macht

'Wir wollen Predigten haben, und lange Predigten wollen wir haben', zo uitte zich een ouderling op een Niederrheinische synodale presbyterium vergadering.⁵⁴

⁴⁸ Deze aantallen worden genoemd in *Besinnung, 400 Jahre Evangelisch-Reformierte Gemeinde Elberfeld, 1552-1952*, o.c., 87.

⁴⁹ Fr. W. Krummacher, *Eine Selbstbiographie*, Berlin, 1869, 91. 'In Barmen herrschte damals ein reges kirchliches Leben, dessen Wogen fortan von Jahr zu Jahr höher gingen. [...] In der Regel sahen wir Aussaat und Ernte in denselben Moment zusammenfallen', 96v.

⁵⁰ W. Busch, *Pfarrer Dr. Wilhelm Busch. Sein Leben und Wirken*, Hamburg, 1926, 84.

⁵¹ Hilmar Ernst Rauschenbusch (1745-1815). Van 1790-1815 predikant aan de lutherse gemeente te Elberfeld.

⁵² In W. Leipolt, *Hilmar Ernst Rauschenbusch*, Barmen, 1840, 161.

⁵³ In *Selbstbiographie*, o.c., 123.

⁵⁴ In J. Jung, *Das evangelisch kirchliche Leben der Rheinprovinz*, Halle, 1902, 25.

De gemeenten hadden grote verwachtingen van hun predikanten en wel zo, dat 'die Pastoren bei aller Arbeit stets den Hauptnachdruck auf die Verkündigung des göttlichen Wortes legen' en bij het gemeentewerk was voor de predikanten alles gericht op de zondag. 'Er war der gesegnete Kulminationspunkt des christlich kirchlichen Lebens im Thale. Gewaltig klang dann das Geläute durch die Feierstille. In einfachen Sonntagskleidern durchwogten die Kirchgänger so festlich die Strassen, und in der Kirche schallte der Gesang der Männer von den gedrängt vollen Emporen voll und kräftig hinunter in das Schiff der Kirche, wo sich Kopf an Kopf die andächtigen Frauen drängten, während in gesonderten Stühlen zu beiden Seiten des Kommunionstisches die würdigen Presbyter ihre Ehrensitze einnahmen. Ein Rauschen ging durch die Reihen bei Vorlesung des Textes, den jeder in seiner Bibel nachschlug, um mit eigenen Augen und genauer jedes Wort desselben zu betrachten; und bewältigend war dann das schweigende Lauschen während der Predigt, bei deren Schluss sich aufs neue eine Bewegung kund that, als würden sich alle jetzt erst wieder ihrer selbst und ihres Atmens bewusst. Die Seele der ganzen Gemeinde lag in dem Gesang des Verses, der die kirchliche Feier beschloss. Nun zog die Predigt mit hinaus in die Gassen, hinauf in die Berge und Wälder. Wie wurde sie besprochen und von allen Seiten beleuchtet. [...] Im Pfarrhaus sammelten sich nach der Predigt dann alle, die über irgend eine Stelle noch Aufschluss verlangten, und mit der Geduld eines zärtlichen Waters horchte der Pfarrer auf alle Einwände und Fragen.'⁵⁵ De predikanten in het Wuppertal werden vooral op hun preken beoordeeld. Vergoeding en vergoeding lagen in deze heel dicht bij elkaar.

Christian Barth, die wij nog zullen tegenkomen in de levensbeschrijving van Krummacher, heeft op zijn reis door het Wuppertal in 1824, waar hij veel predikanten gesproken heeft en vele preken beluisterd heeft, deze ervaring opgedaan: 'Die Geistlichen im Wupperthale haben doch vieles voraus. Diese christliche Erkenntnis in ihren Gemeinden, dieses brüderliche Zusammenleben mit ihren Collegen, und diese sorgenfreien und heiteren Tage von Aussen. Freilich auch manches Drückende. Die viele Amtsgeschäfte in ihren ausgedehnten Kirchenspielen, Taufen, Trauungen, die alle im Hause geschehen, die verschiedenen Gesinnungen unter den Christen, die alle stark hervortreten und dgl.'⁵⁶

Op 6 september van dat jaar schrijft Barth aan Rotfuss in Schönbrunn: 'In den meisten Häusern ist das eine oder das andere Familienglied christlich gesinnt, und die Leute haben da, auch wenn sie nicht zu den Gläubigen gehören, grosse Schriftkenntnis und Einsichten in die Heilswahrheiten.'⁵⁷ De preken werden door grote aantallen mensen gehoord en de predikers werden hooggeschat wanneer ze de mensen pakten door hun preken.

⁵⁵ In A. Klug, *Karl Krummacher, sein Leben und Wirken*, Elberfeld, 1902, 41. Tweede citaat in Martin Krummacher, *Unsere Mutter, Ein Lebensbild*, Bielefeld und Leipzig, 1880, 152.

⁵⁶ K. Werner, *Christian Gottlob Barth, nach seinem Leben und Wirken*, Bd. 1, Stuttgart, 1865, 30.

⁵⁷ O.c., 33-34.